

КОДИФІКАЦІЯ ТЕРМІНІВ З МІЖНАРОДНИМИ КОМПОНЕНТАМИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

© Кочан І., 2004

Терміни з міжнародними компонентами посідають чільне місце у терміносистемах різних галузей знань. Ці терміноелементи можуть поєднуватися як з іншомовними, так і з питомо національними основами. Серед таких терміноодиниць простежуємо синонімію, варіантність, різнонаписання, різнотлумачення, різне подання у словниках. Тому на перший план вийшла проблема кодифікації (упорядкування, систематизації, нормалізації) таких термінів.

The terms with international components prevail in the systems of terms of different spheres of knowledge. These term elements can be combined both with loan and national basis. Among such words-terms we can see the synonymity, variance, different ways of writing, different interpretation, different ways of presenting them in the dictionaries. That is why the problem of codification (regulating, systematisation, normalization) of such terms has been brought to the foreground.

“Словник іншомовних слів” 2000 року так трактує слово **кодифікація** (від кодекс і ...фікація) – одна із форм систематизації законів та інших нормативних актів, що регулюють певну галузь суспільних відносин” (СІС, с. 275). З цього випливає, що *кодифікація* – термін правової сфери. Однак останнім часом його почали активно вживати і в інших сферах наукового пізнання і зокрема у лінгвістичних дослідженнях. В енциклопедії “Українська мова” поміщено словникову статтю “*Кодифікація норми* – систематизація мовних явищ у словниках, граматиках, довідниках з культури мови, що орієнтують мовців на взірцеву літературну мову, дотримання установленної норми мовної” (УМ, с. 240). Термін з’явився у 80-х роках ХХ століття.

Детально теорію літературної норми і кодифікацію розглянула у монографії “Прескрептивне мовознавство у Галичині (перша половина ХІХ ст.)” Г. Мацюк. Вона опрацювала значну кількість наукових джерел і розкрила всю глибину сутність цього поняття. На її переконання, кодифікація пов’язана з мовною культурою, з виявом мовознавчого знання, що “працює” на удосконалення літературної мови. Однак норма й кодифікація – не тотожні поняття: норма постійно змінюється, а кодифікація – статична за своїм характером, зберігає і фіксує норму на певний період, тому кодифікацію визнають регістратором літературної норми.

Ознаками кодифікації є: 1) *перспективність* (явища в нормі кодифікують з огляду на передбачуваний розвиток літературної мови за рахунок варіантів) і 2) *ретроспективність* (як результат статичної кодифікації). *Мета* кодифікації – полягає у розкритті і фіксації с и н х р о н н о ї динаміки літературної норми, і в такий спосіб, у створенні умов, за яких кодифікація не була б гальмом природного і суспільно зумовленого розвитку літературної норми [3, с. 34–35].

На думку К. Трофимовича, є два типи кодифікації. Перший, основний, базується на відносно досконалії реєстрації фактів літературної норми. Другий має нормотворчу функцію і властивий періоду становлення літературних мов. “Між нормою літературної мови та її кодифікацією першого типу існує неминуча суперечність. У певні періоди розвитку мови вона загострюється, створюючи напруження. Напруження ліквідується свідомими діями кодифікаторів. Потім воно поступово наростає, щоб через певний час знову бути ліквідованим. Такі циклічні зміни пояснюються особливим зв’язком норми і кодифікації. Мовна норма розвивається об’єктивно, змінюється більш-менш рівномірно, без стрибків. Такий розвиток норми співвідноситься з безперервним розвитком мови... Зміни в кодифікації мають стрибкоподібний характер. Кодифікована норма не може знаходитися у безперервному русі. Вона зберігає свою силу протягом тривалого часу, щоб потім в єдиному акті перейти в нову якість.

Але можлива й інша кодифікація, так би мовити, початкова ... яка необхідна при зародженні нових літературних мов, покликана стати знаряддям боротьби за суспільний прогрес у нових економічних, політичних і культурних умовах... Цілком можливий такий розвиток літературної мови, коли акт кодифікації не диктується необхідністю закріпити в нових правилах і рекомендаціях реально існуючі норми. Кодифікація може не впливати з узусу, але закріплювати норми, спеціально препаровані для загального вжитку, хоч би вони й були у своїй сукупності штучними для кожного освіченого члена суспільства. Екстралінгвістичні фактори можуть так вплинути на її розвиток, що на перший погляд неприйнятні норми стануть надбанням усіх, хто користується, літературною мовою...” [8, с. 24–25].

Отже, термін “кодифікація” має кілька трактувань. Під кодифікацією розуміють: 1) систематизацію норм, 2) різновид нормотворення, 3) засіб регулювання чогось.

Щодо термінології, то вчені вважають, що всі терміни повинні бути лінгвістично обґрунтовані з погляду їх однозначності, смислової прозорості, вираженості в ракурсі співвідносності національного і міжнародного, традиційності, яка не відкидає еволюції та розбудови термінологічних систем [5, с. 131].

Л.О. Симоненко вважає, що “процес нормування будь-якої терміносистеми відбувається на двох рівнях: лексичному та словотворчому. Щоб унормувати на лексичному рівні, необхідно: а) досконало вивчити фахову лексику, що склалася в минулому; б) звести до мінімуму багатозначність, синонімію, на яку так багата аналізована терміносистема” [6, с. 134].

Таким чином, сутність кодифікації полягає в об’єктивній оцінці мовних дублетів, варіантів, інновацій, тенденцій розвитку.

Подальша розбудова української наукової термінології ґрунтується на поєднанні національної основи з інтернаціональними компонентами, асимільованими до загальної структури мови української. Динаміка мовних процесів призводить до витіснення чужих, не властивих національним терміносистемам утворень.

Розбудова і унормування української термінології, потреба в номінації нових термінів, поява яких зумовлена новими соціальними обставинами, передбачають у процесах уніфікації термінології діалектичне поєднання термінів національних, як пріоритетних, з міжнародними, що увійшли в мовний ужиток і закріпилися в ньому.

Динаміка змін у суспільному житті породжує динаміку змін словесних. Найактивніше поповнюється і змінюється лексика термінологічних систем. Упродовж багатьох років українська мова витворила розгалужену і струнку систему засобів для творення термінів. У більшості мов світу перевага надається створенню термінів на власному мовному матеріалі шляхом використання внутрішніх мовних ресурсів. Запозичення зазвичай займають останнє місце серед можливих способів номінації наукових понять. Однак у наших терміносистемах чимало іншомовних слів, серед яких виділяємо шар запозичень з так званими міжнародними компонентами, які можуть уживатися на початку, всередині і в кінці слова.

Проблеми, пов’язані з уживанням термінів з міжнародними терміноелементами, є такі:

- Правописна (відтворення іншомовних слів українською мовою).
- Варіантна (наявність різнонаписань деяких термінів).
- Синонімна (наявність кількох термінів на позначення того самого поняття).
- Калькування російськомовних моделей.
- Неуніфікованість словників, де те саме поняття пояснюється по-різному, має відмінні дефініції.
- Засилля терміносистем запозиченими словами.

Щодо першої проблеми, то вона впливає з того, що в чинному правописі досить мало уваги приділяється написанню іншомовних слів. І хоча це питання привертає увагу багатьох науковців, філологів та й взагалі мовців, на жаль, повністю воно ще не вирішене. Зокрема тривають жваві дискусії щодо відтворення українською мовою літер *g* і *h* у запозичених словах, літер *и* та *і* у запозиченнях, передавання іншомовних дифтонгів українськими буквосполученнями, написання складних слів тощо. Нерідко у словниках різних типів та різних років видання натрапляємо на неоднакове написання тих самих слів, напр., *нефролітіЯза* (СЧС) і *нефролітіАз* (СІС); *нефроскЕнування* і *нефроскАнування*. Або в сучасних загальнономовних та вузькофахових словниках різних років видання ми знаходимо відмінності у написанні деяких слів-термінів. Серед них *міні-футбол*, *міні-спідниця*, *мініметр*, *минімакс* тощо. Але у цій розвідці ми детально не зупинятимемося на цій проблемі, лише окреслимо її.

В а р і а н т и терміноодиниць – це паралельні форми існування мовної одиниці, що мають певні відмінності на рівні наголосу, фонем, морфем тощо. Серед слів з міжнародними компонентами виявлено варіанти: *мікрокосм* – *мікрокосмос*, *електрооранка* – *електроорання*; *електропила* – *електропилка*; *електророзвідування* – *електророзвідка*; *електрозварник* – *електрозварювач* (СУМ); *ендокард* – *ендокардій* – *ендокардит*; *макроцефалія* – *макроцефалія* (УЛАМТС); *нітробензен* – *нітробензон*; *нітроген* – *нітрогеніум*; *ендодерма* – *ентодерма* (ВТССУМ); *ендопаразити* – *ентопаразити*; *палеоантропи* – *палеантропи* (СІС) тощо. Їх подають “Словник української мови”, “Словник іншомовних слів”, “Російсько-український технічний словник”, “Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник”, “Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови”. Усі слова вважаються нормативними й побутують у нашій фаховій лексиці.

Наявність варіантів можна звести до таких груп:

1. *Фонетичні* (варіанти на рівні іншомовних основ):

- а) з пропуском одного із звуків (букв): *палеоантропи* – *палеантропи*;
- б) відмінність в одному звукові (букві): *телеозавр* – *телеосавр*; *флюорографія* – *флуорографія*; *неврилемома* – *невролемома*; *невровіруси* – *нейровіруси*; *макроцефалія* – *макроцефалія*; *нітробензен* – *нітробензол*; *ендодерма* – *ентодерма*;

2. *Морфологічні* (безвідносно до міжнародного компонента на рівні національних лексем):

- а) варіанти на рівні віддієслівних іменникових моделей з суфіксами -ува / -к (а): *електророзвідка* – *електророзвідування*;

- б) варіанти на рівні віддієслівних іменникових моделей з суфіксами -анн(я) / -к (а): *електрооранка* – *електроорання*; *електропила* – *електропилка* тощо. Звісно, що форми на -к (а) вважаються кальками з російської мови. В українській мові вони уживаються переважно у розмовно-побутовому стилі, а в термінології –

рідко, переважно на позначення результату дії, її назви: *казка, байка, бійка, підказка, закладка, листівка* тощо. У вищенаведених прикладах це стосується, зазвичай, других, національних компонентів: *оранка* чи *орання*? *Пила* чи *пилка*?

в) варіанти на рівні віддіслівних іменникових моделей з суфіксами – *ник / увач* на позначення осіб за професією чи виконуваною роботою: *електрозварник – електрозварювач*; на наш погляд, іменник зі суфіксом *-ник* вказує на особу за професією (фахівець, що здійснює зварювання (ВТССУМ), а зі суфіксом *увач* – може позначати те, чим зварюють.

г) з усіченою і неусіченою основою: *радіокоментар – радіокоментарій; макрокосм – макрокосмос; мікрокосм – мікрокосмос* тощо.

С и н о н і м и, або терміни зі спільним денотатом, але різною формою вираження, що мають тотожні або майже тотожні значення. Термінологічні синоніми мають такі різновиди:

1) на рівні обидвох запозичених слів з синонімною першою частиною; *астробіотика – екзобіотика; гологамія – макрогамія; орнітофауна – авіафауна; олігопное – гіпопное; андробластома – аренобластома; вазографія – ангиографія;*

2) з відмінною другою частиною: *нейролюес – нейросифіліс; олігооптіалізм – олігосіалія; кінодраматург – кіносценарист; кіноартиси – кіноактор; радіобашта – радіовежа; радіопілюля – радіокапсула; телеуправління – телекерування; кіно сітка – кіномережа, кінофабрика – кіностудія; кінохроніка – кіноінформація; планетологія – планетознавство* тощо.

3) різні іншомовні частини: *нітроцементация – ціанування; макросомія – гігантизм; екзотоксин – холероген; геоботаніка – фітоценологія; метроптоз – гістерез;*

4) іншомовне і національне слово: *макробіот – довгожитель; ексцентричний – зовнішній; екзотропія – косоокість; ортогональний – прямокутний; гідротерапія – водолікування; батометр – глибиномір;*

5) синонімія на рівні словосполучень: *олігофренія ксеродермічна – синдром Руда.*

Міжривнева синонімія, коли у синонімі відношення вступають:

1) композит і словосполучення з іншомовними основами (словами): *олігодендрогліобластома – олігодендрогліома диференційована; радіотерапія – терапія променева; нітробактерії – нітрофікувальні бактерії; нефробластома – пухлина Вільса, неврома мезобластна, аленомісаркома, ембріона нирок;*

2) іншомовний композит і українське словосполучення: *олігофренія – природжене недоумство; остеопетроз – мармурова хвороба; остеоцит – клітина кісткова;*

3) іншомовний композит і гібридне словосполучення: *гідромасаж – водний масаж;*

Синонімі ряди з різноструктурними одиницями: *астробіологія – екзобіологія – космічна біологія; остеобластома – остеоїд – остеома гігантська.*

Як відомо, синоніми в термінології – явище небажане. Про них багато пишуть, їх намагаються уникати, та все одно вони існують. Це свідчить, передусім, про стан становлення терміносистем, особливо сьогодні, коли українська мова набула державного статусу, але за такий короткий час ще не відбулося уніфікації термінів на внутрішньо системному та міжсистемному спілкуванні. Синонімію може породжувати підбір національного відповідника до запозиченого слова.

Особливу увагу слід звертати на той факт, що одним із найважливіших завдань сучасної термінології є **верифікація** (перевірка істини) змісту термінів, зокрема виявлення термінів з деформованою або віддаленою онтологічною семантикою та виведення із сфери функціонування тих термінів, що утворені шляхом калькування без урахування мотивації рідномовної стихії. Напр., у словниках іншомовних слів термін *гідромеліорація (гідротехнічна меліорація)* трактується як процес “поліпшення водного балансу земель шляхом осушення чи обводнення їх “(СІС). Таке саме визначення дають першому терміну й найновіші тлумачні словники (ВТССУМ). Однак у науковій літературі цими термінами позначають уже наукову галузь, яка виникла як *інтеграційна дисципліна, яка вивчає способи покращення водно повітряного режиму ґрунтів за допомогою гідротехнічних засобів* [2, с. 176]. Крім того назва цієї галузі у літературі має кілька синонімів: *меліорація, господарство водне, сільськогосподарські меліорації, іригація і дренаж, сільськогосподарська гідротехнічна меліорація, водовпорядкування* тощо, що свідчить про етап становлення нової наукової галузі, яка виникла на межі кількох дисциплін.

Упорядкування потребує і тлумачення термінів: *пірометрія – сукупність методів (СІС); процес (СУМ); технопарк – територіальне об’єднання наукових і конструкторських організацій, навчальних закладів (СІС); зона високих технологій (НУЛ); форма взаємодії великого капіталу з малим бізнесом.*

Неоднаково трактують і міжнародні компоненти: *теле-* частина слова, що означає “кінцевий, кінець, віддаленість” (УЛАМТС), далеко (СЧС), 1) телевізійний; 2) який діє на далеку відстань (СУМ); 1) телевізійний; 2) який стосується телебачення (Мазурик); *турбо-* – 1) перша частина складних слів, що відповідає слову турбінний; (СУМ); компонент, що вказує на зв’язок з поняттям турбіна (СІС); *цикло-* - коло, круг, круговерть (СІС); частина складних слів, що відповідає за значенням слову циклічний (СУМ) очне яблуко, війкове тіло (УЛАМТС).

З прийняттям статусу української мови як державної на порядку денному постало питання власної термінологічної бази. “Повноцінне функціонування національної мови як наукової і робочої в різних сферах діяльності населення країни має спиратися, зрозуміло, на належним чином опрацьований апарат власне термінології, номенклатури найменувань і системи галузевих професіоналізмів...” [6, с. 3].

До деяких слів мова підбирає національні відповідники. Напр., компонент *-логія* найчастіше перекладають українським компонентом – *знавство*. Порівняймо: *космологія* – *всесвітознавство*, *зоологія* – *тваринознавство*, *метрологія* – *міркознавство*, *сейсмологія* – *трусознавство*, *технологія* – *орудознавство*, *способознавство* тощо. Та оскільки компонент *-логія* полісемічний, то в інших випадках маємо: *хронологія* – *часовість*, *технологія* – *клинняк*, *способовість*, *орудовість*, *засоби*; *гомологія* – *одновідношення*, *відповідність*, *одновідносність*, *однознач*, *схожість*, *споріднення* тощо.

Спробу подати до іншомовних слів з компонентом – *метр* українські відповідники зробив П. Штепа, наприклад: *батометр* – *глибиномірка*, *евдіометр* – *газомірка*, *гігмометр* – *водомірка*, *галометр* – *солемірка*, *волюметр* – *обсягомірка*, *омброметр* – *дощомірка*, *педометр* – *крокомірка*, *пірометр* – *горячомірка*, *сонометр* – *звукомірка*, *таксометр* – *лічилка*, *хронометр* – *часомірка*, *термометр* – *тепломірка*. Якщо відкинути суфікс *-к(а)*, то вийде цілком пристойно й для сучасної термінології. У М. Вакуленка: *альтиметр* – *висотомір*, *висотоміра*, *високомір*, *високомірка*; *бариметр* – *тягаромір*, *тягаромірка*; *барометр* – *тискомір*; *мікрометр* – *дрібномір*, *малакометр* – *м'якомір*, *м'якомірка* тощо. Вочевидь автори намагаються передавати композити складними словами, що закінчуються на *-мір*, *-мірка*. Лише в окремих випадках іншими композитами: *болометр* – *теплоприймач* (*випромінемір*, *випромінемірка*); *бутирометр* – *масловизначник*, *масловизначка* (*масломір*, *масломірка*), *мініметр* – *дрібномірець* (*дрібномірка*), *логометр* – *відносник*, *підношувач*.

Щодо запозичень, то, як зазначає Т. Панько, “запозичувати доцільно те, що відповідає національним потребам і, узвичаюючись, не порушує національної специфіки” [4, с. 15].

Калькування – це перенесення моделі однієї мови в іншу. Унаслідок колишнього білінгвізму в термінологію потрапила значна кількість невдалих кальок. Однак стосуються вони переважно другої частини композита. Серед них:

1) невдалі моделі з суфіксом *-к* (а): *електроводокачка*, *електрозварка*, *електропроводка*, *електроустановка*, *електродойлка*, *мікролітражка* (СУМ), *електроводогонка*, *електрокнопка*, *геліоустановка*, *електрорубанок* (РУТС); 2) застарілі форми на зразок: *електронасос*, *електропилосос*; *електром'ясорубка* тощо; 3) дієприкметникові форми на учий; *-ачий*: *відеозаписуючий*

Неуніфікованість протестуємо і в словниках. Зокрема неоднаково подаються у словникових статтях міжнародні компоненти. Так, у словнику іншомовних слів в одній словниковій статті маємо: *гастер...гастр...*, *гастро* (СІС); *гем...гемато...гемо ...*(СІС); *невр(и, о)... нейр(и,о)*. У загальнономовних тлумачних словниках ці компоненти зовсім не виділяють (ВТССУМ).

Отже, терміни з міжнародними компонентами мають ті самі вади, що і терміни пострадянської епохи. Вони потребують кодифікації (систематизації, унормування), витіснення деяких з них на задній план або й взагалі вилучення із терміносистем.

Сьогодні як ніколи важливо прискіпливо ставитися до чистоти рідної мови загалом і наукової зокрема. На порядку денному постало питання кодифікації, тобто систематизації, унормування терміносистем. Проблема співвідношення національного й запозиченого у мові була і є актуальною. Це зумовлено тим, що на зламі століть у нашу мову влилося чимало англіцизмів та американізмів, які почали витіснити питомі українські слова. Вливаються вони бурхливим потоком і в терміносистему. Однак не можна повністю замінити всю національну термінологію запозиченою, хоч би якою найдосконалішою вона не була., але очистити її від зазначених вад вкрай необхідно.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Упорядник В.Т. Бусел. – Київ–Ірпін, 2001; НУЛ – Нове в українській лексиці: словник-довідник Д. Мазурик. – Львів, 2002; РУТС – Російсько-український технічний словник / Укл. М.М. Матійко, О.М. Матійко. – К., 1961; СІС – Словник іншомовних слів / За ред. акад. О.С. Мельничука. – К., 1985; СУМ – Словник української мови в 11-ти тт. – К., 1970–1980; СЧС – Словник чужомовних слів І. Бойків, О. Ізюмова, М. Трохименка, Г. Калнишевського. – К.–Х., 1932; УАЛМТС – Українсько-англійсько-латинський медичний тлумачний словник у 2-х тт. / За ред. О. Павловського, Л. Петрух. – Львів, 1995; УМ – Українська мова: енциклопедія. – К., 2000.

1. Вакуленко М. Російсько-український фізичний словник. – К., 1997. 2. Малевич Л. До проблеми позамовної детермінованості української гідромеліоративної термінології // Українська термінологія і сучасність. – К., 1997. – С. 176–178. 3. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина ХІХ ст.) – Львів, 2001. – С. 34–35. 4. Панько Т.І. До проблеми формування й уніфікації української мови // Мовознавство. – 1991. – № 1. – С. 15. 5. Панько Т. Суспільна потреба, соціальні передумови та лінгвістичні критерії унормування української правничої термінології // Стан кодифікаційного процесу в Україні: Системність, пріоритети, уніфікація.: Тези Ш Всеукраїнської конференції. – К., 1995, С. 131. 6. Симоненко Л.О. До питання нормування та розбудови української правничої термінології // Там само, С. 134 7. Тараненко О. О. Лінгвістичні проблеми української термінології на сучасному етапі // Українська термінологія і сучасність. – К., 1997. – С. 3. 8. Трофимович К.К. Кодифікація норм у західнослов'янських мовах періоду національного відродження // Мовознавство, 1983. – № 2. – С. 24–25. 9. Штепа П. Словник чужлслів: Знахідки. – Торонто, 1978.